

Héros v rouše vědeckém. Hrdina Čapkova *Krakatitu* v kontextu velkých individualistických mýtů

AGNIESKZA JANIEC-NYTTRAI

Mýty, obecně řečeno, jsou symbolická vyprávění, témata, jež putují mezi posluchači, čtenáři a posléze diváky a plní funkce společných jmenovatelů slučujících příslušníky jistého kulturního okruhu a určujících jeho charakter. V literatuře každého národa hrají mýty různě velkou úlohu, mísí se s místními prvky a získávají nové významy. Míra uplatnění mýtů v konkrétních národních literaturách vyvolává diskuse: tím více to platí o české literatuře, mnohými považované především za věcnou a střízlivou. Můj referát se pokouší polemizovat s tímto klišé, jež vede k podceňování významu mýtu v české literatuře. Pro tento záměr jsem zvolila – na první pohled paradoxně – knihu, jejíž autor vystupuje v povědomí čtenářů především jako střízlivý pragmatik.

Krakatit (1924) zaujímá bezpochyby mimořádné místo v Čapkově tvorbě. V celém jeho díle stěží najdeme text tak málo „ukázněný“, plný rozporů a formálně nesourodý. Toto dílo stále vzbuzuje zájem badatelů, jak o tom svědčí například kontroverzní článek Miloslava Kudrny *Nový průvodce po Čapkově Krakatitu* (2006), v němž autor polemizuje s dosavadními interpretacemi románu. Jak po formální, tak i po obsahové stránce se *Krakatit* výrazně liší od próz, které získaly nálepkou rozumově vykalkulovaných textů, jejichž hrdinové jsou pouze nositeli nějakých idejí. Postava Prokopa, vnitřně roztržštěná a nesourodá, se zdá být jednou z nejkomplicovanějších postav nejen v Čapkově tvorbě, ale v celé české literatuře vůbec. Vznikala v době autorovy osobní krize způsobené psychickou únavou, nemocí a emoční nejistotou. *Krakatit* je dílem, v němž se nejzřetelněji odráží Čapkova instinktivní tvořivost, nepotlačovaná nadvládou rozumu nebo pragmatickými pohnutkami. Můžeme říci, že Čapek se tu neztotožnil s rolí učitele národa a střízlivého filozofa a na chvíli se stal především umělcem. Právě v takových okamžicích se otevírá prostor pro mýtus.

Příbuznost Čapkova románu se žánry populární epiky, již si všimli mnozí badatelé jako např. Jan Mukařovský (MUKAŘOVSKÝ 1958: 325), zkoumá a dokládá Dagmar Mocná ve článku „Čapkův *Krakatit* a populární epika“ (MOCNÁ 1994). V *Krakatitu* najdeme například vedle detektivních také pohádkové motivy, a to zvláště v dějové složce příběhu (např. hlavní hrdina je uvězněn a vysvobozen krásnou princeznou). Cílem tohoto referátu

je prozkoumání ještě hlubší vrstvy románu a odhalení případné afinity hlavní postavy s hrdiny individualistických mýtů. Spojení mýtu a pohádky není nahodilé, na jejich blízkost upozorňuje například Jeleazar Meletinskij v práci *Poetika mýtu* (1989): „Vznik pohádky z mýtu nevyvolává pochyby“ (MELETINSKIJ 1989: 270). Žánry populární epiky jako dobrodružný nebo detektivní román jsou, metaforicky řečeno, mladšími bratry velkých mytických příběhů a jsou jejich ozvěnou v moderní literatuře.

Ve svém příspěvku se soustředím na spřízněnost Čapkova Prokopa s velkými individualisty – Odysseem, Prométheem, Faustem a Donem Juanem. Toto téma rozhodně vyžaduje podrobnější zpracování. Stačí uvést, že právě *Krakatit* podává Daniela Hodrová jako příklad českého moderního románu s mýtem-skeletem, jehož syžet je opřený o mýtus odysseovský (HODROVÁ 1989: 390). Už někteří soudobí kritikové Čapkova díla jako Karel Sezima (SEZIMA 1928: 298) a Miroslav Rutte (RUTTE 1925: 153) naznačili ve svých textech jisté paralely mezi Prokopem a Faustem. Přesto se téma příbuznosti Prokopa s mytickými hrdiny nedočkalo detailnější analýzy. Proto pokládám za účelné se touto otázkou širě zabývat.

Odysseus

Podle Hodrové tvoří právě odysseovský mýtus kostru Čapkova románu. Tento mýtus je mimořádně produktivní, což dokládá studie Sylvie Fischerové „Odysseus aneb Héros jako literární postava“ (2006), v níž autorka zkoumá různé literární proměny odysseovského mýtu. Obecně lze celý lidský život považovat cestu plnou překážek a dobrodružství a každý člověk je, abychom parafrázovali Leopolda Staffa (STAFF 1960: 214), Odysseem, který se vrací do své Ithaky. Nicméně příbuznost Prokopa s Odysseem je mnohem těsnější a přesahuje tento rámec. Autor nás na začátku celého románu přivádí na stopu této příbuznosti, když vkládá do Prokopových úst celé odstavce ze šestého zpěvu *Odysseje*. První slova, na něž si vzpomene po nemoci, pocházejí z eposu starého několik set let. Právě tato slova „vylovená z koutků paměti“ nejlépe popisují jeho úžas nad krásou, na niž se dívá. Děvče, které se o něho stará, Prokop sám zcela přirozeně pokřtí jménem Nausikaa. Dívka prostě splývá s mytickou postavou a stává se dcerou krále Alkinooa; do Prokopa se zamiluje láskou čistou a prostou. Ale motivy převzaté z *Odysseje* lze objevit rovněž v širším plánu – všechny události v románu jsou vyvolány Prokopovou touhou po nalezení ženy v závoji, jejíž totožnost zůstává až do konce neznámá. Dívka se stává ideálem, pro který je Prokop schopen udělat téměř všechno. Houževnatě se s každým dnem blíží ke své vysněné Ithace, i když nezná ani její jméno. Chce se k ní vrátit, i když ji vlastně viděl pouze chvíli.

Čapkův hrdina, stejně jako mytický Odysseus, je podrobován mnoha zkouškám, prožívá zázračné a překvapující dobrodružství, je vězněn, mnohokrát čelí smrti, cítí stálý neklid a zároveň touhu po dobrodružství. Paralely existují rovněž v samotném žánrovém zpracování. Jak upozornila Eva Strohsová, Čapek si v *Krakatitu* hraje se žánrem dobrodružného románu, kořenicím právě v *Odysseji* (STROHSOVÁ 1966: 139). *Krakatit* je, stejně jako starý řecký epos, doslova nabit děním.

Prométheus

Mýtus prométheovský, další převzatý z řecké mytologie, podlehl v Čapkově románu závažnějším tvůrčím transpozicím. Obě postavy ztělesňují odvěkou lidskou touhu po změně, jsou symboly hnací síly vývoje lidstva. Prokop, stejně jako Prométheus, dává lidem nový vynález, který má v první řadě vyloženě pozitivní vlastnosti, ale na druhé straně, je-li zneužit, může ničit. Prokopova třaskavina je zde variací prométheovského ohně, její hodnota je rovněž relativní. V románu se však role obrací – lidé chtějí ukrást Prokopovi jeho vynález. Hrdina samotný je obětí svých tvůrčích schopností. Za trest se sám stává rukojmím krakatitu a vězněm, který musí prozradit recept na výrobu třaskaviny. Prokop však chce sloužit lidem a pomáhat jim, proto nesmí nikomu krakatit zpřístupnit, musí jej chránit a nejlépe zničit.

V tomto kontextu se můžeme rovněž zmínit o další verzi mýtu o Prométheovi, použité v Shelleyově lyrickém dramatu *Odpoutaný Prométheus* (1819). Řecký hrdina v něm nese rysy spasitele lidstva, který svůj život a soukromé štěstí obětuje pro ostatní. U Čapka je tento motiv spojen s křesťanskými symboly – Prokop je stylizován do postavy Ježíše. Jednoznačnou narážkou je scéna na Hoře Pokušení, kde Daimon, mytické zlo, slibuje Prokopovi možnost změnit svět, pokud mu prozradí tajemství výroby krakatitu. Některé verze mýtu o Prométheovi o něm mluví přímo jako o stvořiteli člověka. Na tento významový posun upozorňuje Ladislav Chvátal ve studii *Proměny mýtu o Prométheovi ve starořecké literatuře* (CHVÁTAL 2004: 16) a jako příklad uvádí Ezopovy bajky. Zmíněný motiv se také vyskytuje v Čapkově *Krakatitu*. Právě stvoření nového, lepšího světa slibuje Prokopovi Daimon:

Vy jste první člověk na světě, který může pokládat celý svět za svou laboratoř. Toto jest svrchované pokušení na temeni hory: [...] je ti to dáno, abys toho dobýval, abys to předělal a zkusil něco lepšího, než je tento bídný a ukrutný svět. (ČAPEK 1958: 252)

Prokop by se stal nejen tvůrcem člověka budoucnosti, ale zároveň jeho spasitelem.

V *Krakatitu* se vyskytují rovněž stopy spřízněnosti dalších postav s antickými prototypy. Nicméně je třeba připomenout, že se zde objevují nejen narážky na antiku. Podle Václava Černého a jeho typologie mýtů v moderní literatuře (ČERNÝ 1993: 359), přejímá moderní literatura často dějovou osnovu ze známých mytických příběhů a křesťanství (jak tomu bylo v předchozích dvou případech) a čerpá rovněž z moderních mýtů básnického nebo filozofického původu. Právě k takovým novodobým mýtům patří postava Fausta a Dona Juana.

Faust

S postavou německého alchymisty Fausta, jež vstoupila do evropského kulturního kontextu prostřednictvím Goethovy filozofické básně, spojuje Prokopa především touha po poznání. Stejně je nejen povolání obou hrdinů, Prokop je přece moderním alchymistou, ale rovněž jejich vztah ke světu a k vědě. Po podařeném experimentu se na dokonce na Prokopa jeden z hrdinů obrací se slovy: „Človče, vy jste čaroděj zapsaný ďáblu, král pekel či kdo. [...] Král hmoty“ (ČAPEK 1958: 157). Na jiném místě je Prokop oslovován jako kouzelník a velký duch (TAMTÉŽ: 121). Je posedlý ovládním hmoty, má mimořádné schopnosti cítit vnitřní energii předmětů, dokonce i lidí:

„Když něco vezmu do ruky, tak... v tom cítím šumět atomy. [...]“ „Když mě podáš ruku, cítím, jak v tobě něco exploduje.“
(TAMTÉŽ: 13)

Tento obraz v sobě rovněž nese mytický prvek – z hlediska vědy neživá hmota má v sobě nemateriální podstatu, něco jako duši.

Prokopa lze považovat za moderního demiurga – jak v původním významu řeckého slova označujícího řemeslníka, tak i v přeneseném smyslu jako stvořitele. Jeho posedlost vlastní ničivou silou je patrná ve scéně, kdy hrdina, zmítán těžkou nemocí, prohlašuje:

„Jestli chcete, já vám rozbourám tunu bismutu; rozštípne to ce-celý svět, ale to je jedno. Chcete?“
„Proč byste to dělal?“
[...] „Poslyšte, já vám můžu udělat výbušný papír. Napíšete psaní, někdo to hodí do ohně a prásk! celý barák se sesype. Chcete?“
„K čemu?“ ptal se Plinius zvedaje obočí.
„Jen tak.“
(TAMTÉŽ: 16–17)

Zajímavé je, že se v horečném snu objevuje právě postava Plinia jako Prokopova partnera v rozhovoru, Plinia, který zahynul v roce 79 našeho letopočtu při vědeckém pozorování erupce Vesuvu, jež pohltila Pompeje.

Prokop, stejně jako Faust, je pokoušen Daimonem, který mu slibuje neomezenou moc. Je dítětem přechodu mezi novými a starými časy, který, podobně jako Faust, za svou mimořádnost musí zaplatit vysokou cenu. Čapek zobrazil Prokopa jako titána, nadčlověka, který je zároveň člověkem do morku kostí, člověkem chybujícím a slabým. Faust v evropské kultuře symbolizuje přece také jedince, který musí zápasit se svými vášněmi, s neukojitelnými touhami, který je slabý, ale zároveň v sobě nosí prvek božství.

Don Juan

V Čapkově textu najdeme i ozvěny mýtu Dona Juana, nazývaného „mediteránním Faustem“ (KOPALÍNSKI 1985: 217). Tuto otázku zkoumal v jiném kontextu Oldřich Králík, který považuje Prokopa především za hrdinu erotického (KRÁLÍK 1972: 73–82). Prokop je ztracen ve svých vlastních emocích, pocitech a touhách. Zamiluje se téměř do každé ženy, kterou potká na své cestě. Je idealista, zdá se mu, že miluje Anči, ale zároveň cítí hlubokou erotickou fascinaci vášnivou princeznou. Přitom touží po nalezení neznámé dívky v závoji; tato touha je motorem jeho jednání a vývoje děje celého románu. Zdá se, že Prokopova erotická dobrodružství mají hlubší význam a jsou výsledkem touhy po poznání a „zkrocení“ světa. Čapkův hrdina bojuje s konvencemi, je to člověk neomezeného ducha, který svět považuje za cíl svého dobývání.

Prokop válčí o splnění svých tužeb, i když si zcela jasně uvědomuje, že jsou nesplnitelné. Je ovládán svými sny, sám si připadá jako člověk zmítaný vášněmi:

Bože, nikdy se nevzdám toho, nalézt ji; jsem posedlý, budiž; jsem blázen, blbec a maniak; ale nikdy se toho nevzdám. Čím víc mi uniká, tím je to silnější; prostě... je to... osud či co.
(ČAPEK 1958: 116)

Zároveň neexistuje žádná záruka, že Prokop najde po dosažení svého cíle klid. Takto se v něm realizuje donjuanský konflikt mezi dobýváním a uspokojením, který nelze omezovat pouze na jeho komplikované vztahy s ženami.

Uvedla jsem čtyři hlavní mýty, jež u Čapka podléhají tvůrčí transformaci: Čapkův novodobý Prométheus-Prokop musí sám pracně zápasit o své hrdinství, není hrdinou „hotovým“. Don Juan-Prokop, který chce ukořistit celý svět, jej chce zároveň spasit. Doktor Faust-Prokop odolává Satanovu pokušení. Ale i přes svou mytologickou provenienci je hlavní hrdina Čapkova románu vybaven všemi rekvizitami moderního vědce. Nepodceňovala bych tento aspekt, jak to činí ve své studii Oldřich Králík, který píše: „Prokop je pramálo chemikem, snad tím laboratorním pláštěm, který si občas navlékne“

(KRÁLÍK 1972: 75). Prokop je chemikem, ale neznamená to, že je odkázán na existenci ve světě zbaveném metafyzické dimenze, naopak, je vystaven iracionálním touhám a pokušením. Právě v tomto hrdinovi dochází k setkání dvou protikladů, racionality a iracionality. Člověka vyrůstajícího na ideálech osvícenství mučí divoké vize, je zmítán horečkou, chová se nelogicky, pronásledují ho přízraky, pokouší ho Satan. Prokop je mnohem více než jen vědcem, básníkem, romantickým milencem, idealistou, pragmatikem. Je schopen velkých gest, což je nejlépe viditelné v proslulé scéně, kdy holou rukou rozdrť láhev od vína a stává se symbolem nadčlověka, který bojuje s hmotou a vítězí nad ní. Zároveň je však ve svém konání mnohdy politováníhodný, například když se snaží vyrobit třaskavinu z princeznina pudru.

Po triumfu osvícenských ideálů musí mýtus měnit svou podobu, musí se aktualizovat, aby mohl nadále existovat. Lubomír Doležel ve své práci o fikčních světech, v kapitole věnované modernímu mýtu konstatuje, že v moderní literatuře došlo ke zrušení hranice mezi přirozenou a nepřirozenou oblastí a vznikl svět hybridní (DOLEŽEL 2003: 187). Právě takový je svět v Čapkově *Krakatitu*, kde čtenář balancuje mezi kuriózní snovou realitou a věcným světem moderní fyziky. Doležel uvádí jako příklad hybridního světa svět vytvořený v Kafkově *Proměně*. Hybridním hrdinou v doslovném slova smyslu je Řehoř Samsa, který se ráno probouzí v podobě hmyzu. U Čapka máme také co činit s hrdinou „hybridním“, jeho hrdina je však mnohem rafinovaněji stavěný. Čapek transponuje mytické reky do postavy soudobého vědce a takto vzniká, mohu-li použít metaforu, moderní Frankenstein, hybridní postava nesoucí v sobě občas protikladné prvky, postava univerzální a svou výstavbou velmi blízká modernímu člověku. Prokop je jako „patchwork“, celek sešitý z mnoha látek o různých fakturách a barvách. Aktualizace mýtu Čapek dosáhl právě pomocí převlečení moderního hrdina Prokopa do vědeckého roucha.

PRAMENY

ČAPEK, Karel. *Krakatit*. Praha: SNKLHU, 1958

STAFF, Leopold. *Labut' a lyra*. Praha: SNKLHU, 1960

LITERATURA

ČERNÝ, Václav. *Tvorba a osobnost II*. Praha: Odeon, 1993

DOLEŽEL, Lubomír. *Heterocosmica: fikce a možné světy*. Praha: Karolinum, 2003

FISCHEROVÁ, Sylva. „Odysseus aneb Héros jako literární postava. I.“ *Souvislosti* 17, 2006, č. 3, s. 27–43; „II.“

Souvislosti 17, 2006, č. 4, s. 48–62

CHVÁTAL, Ladislav. „Proměny mýtu o Prométheovi ve starořecké literatuře“. In Nechutová, Jana (ed.). *Drubý život antického mýtu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004, s. 11–26

Legendy a mýty české a slovenské literatury. Edičně připravily Stanislava Fedrová a Alice Jedličková. Praha, 2008. [online]. ©2008 <http://www.ucl.cas.cz/slk/?expand=/2007/sbornik>

HODROVÁ, Daniela. „Mýtus jako struktura románu“. In Meletinskij, Jeleazar Moisejevič. *Poetika mýtu*. Praha: Odeon, 1989, s. 384–394

KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985

KRÁLÍK, Oldřich. *První řada v díle Karla Čapka*. Ostrava: Profil, 1972

KUDRNA, Miloslav. „Nový průvodce po Čapkově Krakatitu“. *Zpravodaj společnosti bratří Čapků* 2006, č. 45, s. 69–78

MELETINSKIJ, Jeleazar Moisejevič. *Poetika mýtu*; přel. Jaroslav Žák. Praha: Odeon, 1989

MOCNÁ, Dagmar. „Čapkův Krakatit a populární epika.“ *Česká literatura* 42, 1994 č. 6, s. 584–599

MUKAŘOVSKÝ, Jan. „O Karlu Čapkovi a jeho Krakatitu.“ In Čapek, Karel. *Krakatit*. Praha: SNKLHU, 1958, s. 307–331

RUTTE, Miroslav. *Skrytá tvář: kniha esejí*. Vyškov na Moravě: František Obzina, 1925

SEZIMA, Karel. *Krystaly a průsvity: studie o domácí próze soudobé*. Praha: Josef Richard Vilímek, 1928

STROHSOVÁ, Eva. „Román pro služky a Čapkovo směřování k epičnosti“. In Jankovič, Milan – Pešat, Zdeněk – Vodička, Felix (edd.). *Struktura a smysl literárního díla*. Praha: Československý spisovatel, 1966, s. 126–142

RESUMÉ

Příspěvek se zabývá mytologickými prvky, jež Karel Čapek použil v románu *Krakatit*; v centru zájmu se přitom nachází postava hlavního hrdiny Prokopa. Autorka zkoumá, jak se mýty individua (faustovský, donjuanovský, prométheovský a odysseovský) uplatňují v utváření této postavy. Čapkův text autorka považuje za příklad inovace mýtů v moderní literatuře: spojení vědeckého námětu s prvky charakteristickými pro klasický mýtus, spolupřítomnost prvků racionálních a i racionálních jsou toho dokladem.

SUMMARY

The article “A hero in a scientist’s disguise. The protagonist of Čapek’s novel *Krakatit* in the mythologic context” analyses the possible influence of the mythologic masterplots featuring a strong individual (such as Prometheus, Odysseus, Don Juan and Faustus) on the main character, Prokop. The author considers Čapek’s novel an innovation of myths within a modernist novel, combining a scientific topic with elements typical of the classical myth, including the coexistence of matter-of-fact and irrational elements.